

Бібліотечка "Часи козацькі"

НОКІ
ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
В УКРАЇНІ

ВИПУСК
23

Київ-2014

Науково-дослідний центр “Часи козацькі”
Українське товариство охорони пам’яток історії та культури
Центр пам’яткознавства НАН України і УТОPIK
Історико-культурна асоціація “Україна–Туреччина”
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

**НОВІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
ПАМ’ЯТОК
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
В УКРАЇНІ**

**Збірник
наукових статей**

Випуск 23

Київ – 2014

З М І С Т

Олена Тигова (Київ) Культурна спадщина як чільна складова державотворчих процесів сучасної України.....	3
---	---

І. ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Супруненко Олександр (Полтава) Тарас Шевченко і пам'ятки археології Полтавщини.....	7
Коваленко Володимир (Чернігів) Старожитності українського козацтва у творчій спадщині Тараса Шевченка.....	17
Юрченко Олександр (Переяслав-Хмельницький) Переяславська фортеця XVIII ст.	24
Харлан Олександр (Дніпропетровськ) Історико-містобудівні дослідження містечка Царичанки.....	34
Тетеря Дмитро (Переяслав-Хмельницький) Матеріали з археологічних досліджень на території садиби Михайлівського монастиря XVIII ст. у Переяславі.....	43
Луценко Костянтин (Чернігів-Київ) Зруйновані об'єкти культурної спадщини на території Свято-Миколаївського Пустинно-Рихлівського монастиря.....	49
Банок Віктор (Луцьк) Розвідкові роботи на подвір'ї костелу Св. Діви Марії та кляштору Св. Домініка ордену домініканців у Луцьку.....	51
Пивоваров Сергій (Київ), Ільків Микола (Чернівці) Археологічні знахідки козацької доби з Хотинської фортеці (дослідження 2013 р.).....	57
Івакін Всеволод , Квігницький Максим , Козюба Віталій , Толкачов Юрій , Починнок Ельвіра , Хамайко Наталя , Чміль Леся (Київ) Археологічні пам'ятки Межигір'я (нові дослідження).....	63
Перепелиця Алла (Чигирин) Куринь-вартівня резиденції Б.Хмельницького в Чигирині (1648-1678 рр.).....	70
Мироненко Людмила (Київ) Будівля початку XVIII ст. на подвір'ї резиденції І. Мазепи на Гончарівці.....	76
Пуголовок Юрій (Полтава) Споруда XVIII ст. з території "Нового міста" у Полтаві.....	80
Строєць Людмила (Тернопіль) Замковий палац у Скалаті (спроба історичної реконструкції за матеріалами археологічних досліджень).....	84

Капустін Кирило (Київ) Знахідки XVI-XVIII ст. із Вишгорода (за матеріалами розкопок 1936—1937 рр. та 1947 р.).....	91
Кравчук Галина (Київ) Некоторые украинские археологические находки из фондов Пековского историко-культурного и архитектурного музея-заповедника.....	95
Козюба Віталій (Київ) Нові пам'ятки другої половини XIII – XIV ст. на території Києва.....	98
Крижановський В'ячеслав (Київ) Господарчі об'єкти XVIII - XIX ст., знайдені під час археологічних досліджень по вул. Фролівській, 9 - 11 та Андріївському узвозу, 10 - Б у м. Києві.....	101
Короця Олексій (Суми) Майданоподібні споруди з околиць Більського городища.....	106
Шерстюк В'ячеслав (Полтава) Селітроварні майдани Посульсько-Псільського межиріччя: нові дослідження та новаші в методиці вивчення промислових об'єктів козацької доби.....	108
Сас Богдан (Київ) Запорозькі морські судна першої половини XVII ст: наукове прогнозування археологічних знахідок.....	116
Ігнатенко Ігор (Чернігів) Гармати Чернігівської фортеці XVII - XVIII століть.....	118
Гулько Геннадій , Мазурик Юрій (Луцьк) Випадкова знахідка бронзової орнаментованої пластини від порохівниці.....	127
Дудко Олексій (Чернігів) Матеріали II+ половини XIII - XVI ст. з села Смяч (з колекції Щорського історичного музею Чернігівської області).....	129
Костюк Степан (Тернопіль) Козацька минувшина у фондах Тернопільського обласного краєзнавчого музею, експозиційний показ.....	132
Стадник Оксана , Стадник Андрей (Луганськ), Блюм Тапсія (с. Пархоменко) Гончарные горны XVIII века в селе Пархоменко Луганской области.....	134
Каплуш Наталія (Луганськ) Хаклі XVIII ст. с. Пархоменко Луганської області.....	143
Тоцька Ірма , Чміль Леся , Гайдук В'ячеслав (Київ) Керамічний посуд з об'єкту XVIII ст. із Софії Київської.....	151
Лариса Виноградська (Київ) Колекція кераміки XVII-XVIII ст. з розкопок замку у м. Бар Вінницької області.....	154

всеукраїнської наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». – Переяслав–Хмельницький, – 1992. – С. 105–106.

51. Шперк В.Ф. Фортификационный словарь / В.Ф. Шперк. – М.: Изд. ВИА, 1946. – 126 с.

52. Юрченко О.В. Давньоруська спадщина пізньосередньовічного Переяслава / О.В. Юрченко // Наукові записки з української історії. – Переяслав–Хмельницький, 2005. – Вип. 16. – С. 155–164.

53. Юрченко О.В. Цитадель пізньосередньовічного Переяслава / О.В. Юрченко // Український історичний збірник. – К. – 2006. – Вип. 9. – С. 465–483.

54. Яковлев В.В. История крепостей / В.В. Яковлев. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; СПб.: «Издательство Полигон», 2000. – 400 с.

Олександр Харлан (Дніпропетровськ), старший науковий співробітник НДІ пам'яткоохоронних досліджень, кандидат архітектури

Історико-містобудівні дослідження містечка Царичанки

Сучасний населений пункт Царичанка – селище міського типу Царичанського району Дніпропетровської області, в якому вже мало що нагадує про його стародавнє походження. Не дивлячись на відомість назви поселення, його історія – ще одна біла пляма на мапі Дніпропетровщини. Лише поодинокі дослідники згадують історичні віхи існування Царичанки в своїх працях, найбільш повна інформація про поселення і навколишню територію і досі міститься в загальновідомій праці «Історія міст і сіл УРСР» [7, 850–880].

Територія поселення знаходиться на правому березі р. Орлі (лівої притоки Дніпра) на величому мису, що утворився в долині злиття з невеличкими річечками Царичанка та Прядівка. Ці землі були заселені людьми з часів нового кам'яного віку¹.

На території, що обмежується з північного та південного сходу руслом Орлі, а з північного заходу великою горою під назвою Калитва, в місці де проходив давній шлях, за часів гетьмана Самойловича тут оселилися козакі Гаврило Сало та Олексій Коцера [2, 168; 7, 850]. Дослідники вказують 1604 р. як рік заснування Царичанки [13, 301].

Особливо активно ця територія заселялася у др. пол. XVII ст. за рахунок вихідців із Поділля. В 1673–1674 рр. поруч із засновниками Царичанки оселилися вихідці з Уманщини та інших місцевостей Правобережжя, що потерпали від татарських нападів [5, 48]. Про укріплення того часу поки що не виявлено матеріалів, але зрозуміло, що певні заходи з посилення новоутворених помешкань проводилися вже в той час. Світло на планувальну структуру перших укріплень можуть пролити археологічні дослідження горішньої частини Царичанки, що до сьогодні зберігає назву Замок і прилеглих до неї територій. Уже в 1677 р. Царичанка згадується як сотенне містечко Полтавського полку [14, 844]. Й інші населені пункти, що розташовувалися вздовж русла Орлі стали центрами сотень. Зрозуміло, що сотенні міста також укріплювалися. Але про рівень фортифікацій Царичанки та їх специфіку важко щось казати на даному

¹ Про заселення цих земель у давні часи свідчить відкрита в урочищі Парацина Гребля стоянка нового кам'яного віку (близько IV тисячоліття до н.е.). На території селища розкопано також кілька курганів доби бронзи (III–II тисячоліття до н.е.). Див.: Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. – К., 1969. – С. 850.

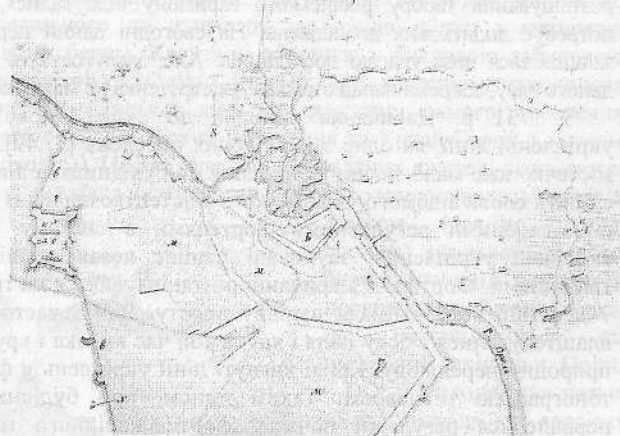
стані досліджень. Відповідь ми зможемо отримати після дослідження більш повних картографічних джерел та на основі археологічних пошуків. Тож, пошуком відповідей на низку питань з проблем планувальної структури населеного пункту, його розвитку й існуванню в різні часи, ми зобов'язуємо зайнятися в цій праці. Єдине, що можна сказати з певністю з приводу загальної ситуації в Приорітті (східній межі Гетьманської України) того часу, це те, що в др. пол. XVII ст. на річці Орлі, формується система укріплених населених пунктів, яка через майже 60 років пізніше стане основою для створення відомої Української укріпленої лінії (старої), в якій Царичанська фортифікація буде невід'ємною складовою.

Близьке розташування орільських поселень до володінь запорожців, сприяло переходу значної кількості населення в межі Запорозьких Вольностей та подальшому освоєнню краю у друг. пол. XVII ст. Окремі укріплені населені пункти виникали і за орільським природним рубежем.

У 1696 р. Царичанка, як і інші населені пункти по річці Орлі, зазнали нападу орди. Її вент зруйнували і спалили. Кобелякський сотник Хилецький в той рік писав Гаврилянському сотнику з приводу наближення татар: «числом вам известно, пишет Хилецкий, что орда пристигла Орельские города и дубувают Китай города, которого неведомо, чи взяли или нет, бо вже за одно огне горят, Китай-город палят и Царичанку... с города нашего (Кобеляка) о том паленью досконам видно...» [6, 212].

Наступний умовний етап існування поселення і його фортифікацій пов'язаний вже з відновленням Царичанки після 1696 р. Посилюється вплив російських урядовців, оскільки Царичанка потрапляє в ареал військових дій на теренах Гетьманщини. Вторгнення кримських та ногайських татар у межі Слобожанщини та Запорозжя, а також сусідство запорозьких козаків примушувало російський уряд дбати про постійне зміцнення південних кордонів, які все далі просувалися на південь. Як відомо, спочатку з'явилася Ізюмська укріплена лінія (1638–1658 рр.), потім Ізюмська укріплена лінія (1679–1680 рр.). Генерал Г. Косагов, під керівництвом якого зводилася західна ділянка Ізюмської лінії, влітку 1680 р. запропонував гетьману І. Самойловичу збудувати ще один укріплений рубіж, набагато південніший, такий, щоб

Чернівецьке при львівській Царичанці
Шпур І.

Мал. 1. Проект укріплень Царичанки 1736 р.
(за Ф. Ласковським)

перегороджував Муравський шлях. Гетьман Самойлович, посилаючись на важкі часи, запропонував перенести будівництво на більш зручні часи.

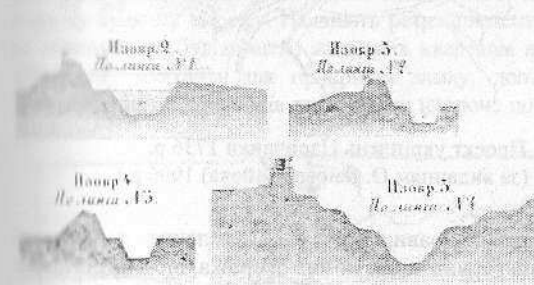
Відомо, що під час походу Карла XII на Полтаву в 1709 р. у містечку було розміщено російський гарнізон [8, 5-10]. Певні заходи по зміцненню рубежів місця розташування табору російського гарнізону відбувалися, але це питання також потребує додаткових досліджень. На сьогодні даний період в історії Царичанки залишається поза увагою дослідників. Але, заслуговують на увагу науковців події даного часу, зокрема напад отамана Алістратенка на містечко в 1713 р. [11, 13] та інші.

З 1731 р. Царичанка ввійшла до складу новобудованої Української укріпленої лінії, як одне з укріплених поселень [5, 49]. Джерела вказують, що містечко вже мало значні укріплення до будівництва лінії [6, 212]. Тут хочеться згадати слова відомого українського мистецтвознавця В.І. Тимофійка: «Поряд новозведеними регулярними фортецями в систему Української лінії були включені укріплення, збудовані раніше козаками відповідно з народними традиціями. Фортеця в Царичанці розташовувалася на трикутному мисі площею 7 десятин, вона займала панівну висоту. Вал з частоколом і рів, в той час влаштувалися з зойку поля і яру, в той час як ріка і крутий берег представляли природну перешкоду. Криві вигнуті лінії укріплень у фортеці обумовлювалися топографією місцевості. Таким чином, при будівництві Української лінії переплелися регулярні початки фортифікаційного мистецтва і сформовані століттями в народі принципи трасування укріплень і їх влаштування. Тенденція раціонального використання рельєфу і модернізації існуючих укріплень збереглися і в подальшому» [17, 37].

У квітні 1736 р. в Царичанці розмістилася головна штаб-квартира російсько-української армії під командуванням графа Мініха, яка готувалася до походу проти татар [3, 300-319]. Відкриття кампанії в 1736 р. проти Туреччини передували польові оборонні роботи, виконані у великих розмірах в ключових пунктах наступальних рухів російської армії проти Криму. Про фортифікаційні роботи вказаного часу знаходимо матеріали у відомого дослідника російської інженерної науки Ф. Ласковського в його праці «Матеріали для історії інженерного мистецтва в Росії» [9]. Зокрема, певну інформацію знаходимо в розділі «Польові і тимчасові укріплення» [9, 341-374], в якому автор розглядає значну кількість фортифікацій, збудованих і відновлених впродовж підготовки війни з Туреччиною.

Хоч значна кількість дослідників і посилається на працю Ф. Ласковського, та все ж, аналізуючи їх, праці стає зрозумілим, що всі вони опрацьовували текстові матеріали, не маючи можливості віднайти ілюстративну частину. Тому, користуючись нагодою, ми вводимо до наукового обігу картографію, що міститься в 3 томі роботи [10]. Дослідник, використовуючи міркування про походи російської армії графа Мініха² та картографію того часу³, вказував, що вище згадані оборонні роботи являли собою виправлення фортифікаційних ділянок Української лінії і Переволянської фортеці, що розташовувалася на правому фланзі цієї лінії, а також закладення нових укріплень навколо містечка Царичанки (Цариченки – за Ф. Ласковським), що призначалося збірним місцем для військ.

Виявлені джерела вказують, що керівництво російських військ приділяло значну увагу поселенню на березі р. Оріль. На зображенні 1 (Мал.1) наведено план укріплень з експлікацією головних фортифікаційних об'єктів Царичанки, що планувалися до виконання. В текстовій частині Ф. Ласковський вказує про заплановані об'єкти і про виконані роботи. На графічному плані зображено русло р. Оріль та впадаючого до нього русла меншої річки з системою невеличких озер на лівому березі. Квартали містечка з житловою забудовою показано на обох берегах річки Оріль. Відомо, що містечко знаходилося поблизу правого флангу Української лінії. В структурі самого поселення виділено дві головні його складові – саме поселення та Китай-Город з замком (невеликим зімкненим окопом). Цікаво, але з вище згаданих джерел, дізнаємося, що територія Царичанки, яка мала назву Китай-Город, розташовувалася поруч із

Мал. 2. Проектні профілі Царичанських укріплень (див. разом з мал. 1) 1736 р. (за Ф. Ласковським)

Замком (давнім укріпленням) на мису правого берега (не слід плутати з поселенням Китай-Город, що розташовується на південний захід по р. Оріль – О.Х.). Походження назви «Китай-город», за версією одних дослідників, походить від «кита» («плетениця з лози», «тин»), інші пропонують варіант походження від «кеу» (опорний, ключовий). Назва «Царичанка» також має різні версії – «сарі» («сковтий» з порськ. [12]) і «су» («вода» - з порськ.).

Оскільки керівництво російської армії, призначивши Царичанку місцем збирання для військ, запропонувало влаштувати в ньому на увесь час кампанії, головне місто для життєвих і військових запасів [9, 343-344].

В 1736 р. було складено (згідно з наданою важливістю населеного пункту) проект укріплень, який було затверджено в Ізюмі.

Головні пропозиції проектного плану⁴ укріплення Царичанки (за Ф. Ласковським - Цариченки) були наступними: 1) збудувати на лівому внутрішньому березі Орелі розлогий ретраншемент, з 8-ма бастионними фронтами (на плані літери *а-а*); 2) прикрити частини будівель Китай-Городка (на плані літери *м-м*) на правому березі ланцюговим валом з 9-ма бастионними фронтами, який би об'єднав краями примикав до Української лінії; 3) замінити частину оторожі замку (в середині Китай-Городка, позначено на малюнку літерою *Б*), зверненою до внутрішньої сторони, іншою, у вигляді двох бастионних фронтів.

⁴ Ф. Ласковський в тексті дає посилання на джерело картографії: Инж. Арх. Черт. 1. Разр. 19442 №3/1. – 1736 г. На нем написано: «Сей план свидетельствован впадающими в комиссию генералитетом и штаб-офицерами, в Изюме февраля 7 дня 1736 г.». Stoffeln. – General-Major. Heine. – General-Major. Алексей Тараканов. Chevalier de Brigny. C.Münnich. Див. Т. III. посилання на с. 344.

² Ф. Ласковський посилається на джерело: «Разсуждение о походе ген.-пор. Леонтьева в Крым. В Полтаве 26 сентября 1735 г.» - Арх. В.Т. депо, № 5467.

³ Див. нижче в посиланнях.

Як зазначає потім Ф.Ласковський, під час будівництва фортифікацій було зведено лише ретраншемент на правому березі Орелі за проектом (на малюнку позначено літерами *a*, *a*) [9, 344], без усяких змін (вірогідно, Ласковський помилився, оскільки літерою *a* позначено величезний ретраншемент на лівому березі Орелі. Тож, питання залишається

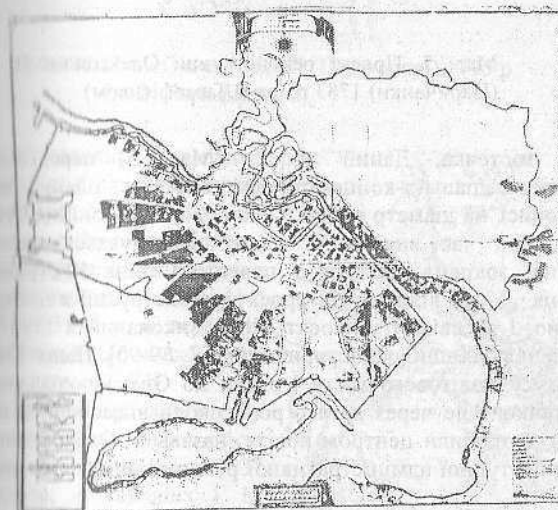
Мал. 3. Проект укріплень Царичанки 1736 р.
(за виданням О. Баїова (Байова) 1906 р.)

поки відкритим: Прив'язуватися в правильності повідомлення до правого берега, чи літери *a*? – О.Х.). Безперервна ж бастионна огорожа, що призначалася для прикриття будівель правобережного Китай-Городка не була збудована. Замість неї, біля підніжжя гори Калитви, збудували невеличку фортецю (на малюнку позначено літерою *b*) з земляним валом (*z*, *z*), що об'єднував її з валами Української лінії (*z*, *z*). Огорожа замку (*Б*) з внутрішньої сторони залишилася без жодних виправлень.

Всі збудовані укріплення мали профіль звичайних окопів і не скрізь їх було абсолютно закінчено⁵. Проектні профілі представлено на зображеннях 2-5 (Мал. 2). Представлений план 1736 р. – це поки що сама рання з відомих автору малюнків поселення Царичанка. І хоч на ньому акцентовано увагу на фортифікації, певні риси планувальної структури існуючого в ті часи поселення простежуються. Слід акцентувати увагу дослідників на унікальне зображення «Замку» – найдавнішої частини поселення, де зображено (хоча і контуром) конфігурацію внутрішнього кварталу забудови. Добре видно, що в той час (1736 р.) навколо замку, який розташовувався на високому мисі, розміщувалася щільна забудова. Найближчий до замку квартал позначений літерою *m*, огинав його з південної сторони, тягнучись з південного сходу на північний захід. Південно-західну межу кварталу утворювала обвідна вулиця. Добре видно, також, місця розташування мосту через р. Оріль, майдану поруч з замком, центрального майдану, що розміщувався між трьома кварталами. На лівому березі, на відміну від правобережних кварталів, позначено нарізку окремих ділянок з будівлями (ймовірно, це проектний план забудови лівобережних кварталів). Представлена на плані фортифікація Української лінії, що проходила вздовж правого берега

Орелі, і фортеця для прикриття замку, будована на захід від нього, – це унікальні зображення для дослідників Української укріпленої лінії, що стануть в нагоді для відтворення цілковитої картини комплексної споруди.

Стосовно використання зазначеного плану 1736 р. в подальших дослідженнях, слід згадати працю полковника Баїова (Байова) [4], який використав фактичну більшість карт Ласковського у своїй роботі. В нього зазначена карта укріплень Царичанки представлено в дещо спрощеному вигляді (Мал. 3). Це, здається, була перша і остання спроба (1906 р.) використати дане зображення. Карта 1741 р. з російських архівосховищ все ж таки доводить існування будівництва фортифікацій Царичанки в запланованих масштабах (Мал. 4). Це джерело, що заслуговує на окреме дослідження, вказує містобудівну ситуацію населеного пункту того часу. Тут ретельно зображено всю вуличну мережу. Найявністю ретраншементу на лівому березі, ніяким чином не вплинула на будівництво житлових кварталів всередині нього (вони відсутні на зображенні). Фортеця для прикриття замку, допоміжні укріплення і Українська укріплена лінія з усіх боків прикривали існуюче поселення. Ретраншемент на лівому березі, в якому могли розміститися значні військові сили. Подібні карти було в той час виконано для всіх населених пунктів, що входили до складу Української лінії. Як бачимо, будівництво та подальше існування Української лінії зіграли велику роль в архітектурно-містобудівному аспекті для населеного пункту. Було виконано велетенські об'єми інженерних робіт, які певним чином вплинули на зовнішній вигляд поселення і його подальше існування.

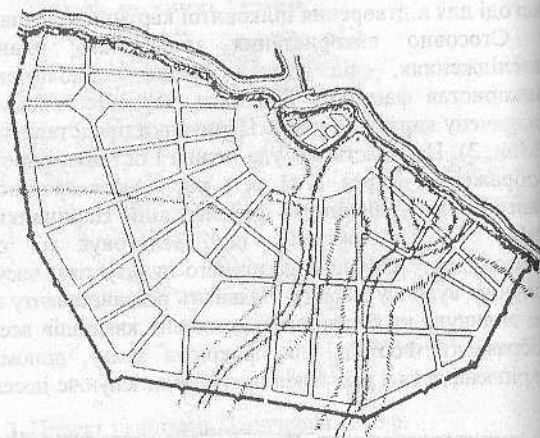
Мал. 4. План Царичанки 1741 р.

До 1764 р. Царичанка залишалася сотенним містечком Полтавського полку (тоді полк складався з 18 сотень). Переважну більшість його населення складали реєстрові козаки. У вільний від військової служби час вони займалися землеробством, торгівлею, рибальством і бджільництвом. Вже у пер. пол. XVIII ст. з архівних документів відома назва привільної слобідки – «Подол» (слід згадати майдан під замком і прилеглу до нього забудову на мапах 1736 та 1741 рр.). У 1765 р. Царичанка відійшла до

⁵ Ф.Ласковський наводить джерело: Инж. Арх. Черг. 1. Разр. 19443 №3/2. -1741 г. Див. Т. III, посилання на с. 344.

Новоросійської губернії [5, 58]⁶. Після малоросійських трансферів⁷ Катерининську провінцію Новоросійської губернії було розділено на 2 (пікінерські) полки – Донецький і Дніпровський. Весь цей час поселення існувало в межах існуючих фортифікаційних рубежів і розвивалося в певних містобудівних умовах.

З 1775 до 1784 р. Царичанка була центром повіту з восводською канцелярією в складі Азовської губернії [19, 169]. В 1783 р., коли вирішувалося питання про повітовий центр навколишньої місцевості, було розроблено проект перспективного розвитку містечка. Даний проект (Мал. 5) передбачав упорядкування і розвиток радіально-концентричної системи плану, що історично склалася, спираючись на діаметр річки. Вона доволі гармонійно була пов'язана з ландшафтом. Під час виконання плану враховувався досвід російського містобудування, зокрема, роботи з перепланування Костроми, Любима, Глазова, Пешехоня. Добре відомо, що проект реконструкції з певних причин не було реалізовано. І як свідчить проект міста, виконаний в 1795 р. (Мал. 6) планування поселення залишилось історичним [17, 89-90]. Після 1784 р. Царичанку лишили статусу повітового міста і ввели до Олександрівського повіту як позаштатне містечко. Але через десять років, коли відмовилися від Олександрополя I (Нехвороща), її зробили центром повіту, назвавши Олександрополем II. Через певний час, після наступної адміністративної реорганізації, Царичанку повернули історичну назву.

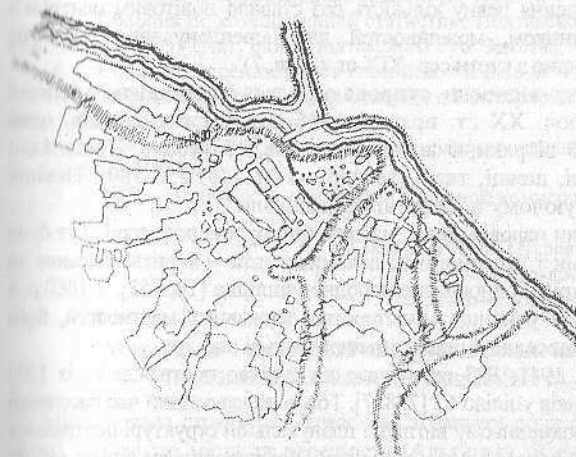
Мал. 5. Проект реконструкції Олександрополя II (Царичанки) 1783 р. (за В.Тимофієнком)

Наприкінці XVIII ст. в описі населених місць Азовської губернії згадується повітове місто Царичанка⁸, в якому тоді існувало 4 дерев'яних церкви,

проживало 1654 мешканці (8 купців, 32 міщан, 24 цехових та 1590 – різного звання). Щороку влаштовувався ярмарок на день Різдва Іоанна Предтечі (24 червня) і продовжувався три тижні, а іноді і більше [13, 301].

У 1794 р. за наказом Катерини II містечко було підпорядковане

Катеринославському намісництву. У 1797 р. Царичанку, у зв'язку з винесенням за штат повітових міст, названо посадом. Населення містечка становило тоді

Мал. 6. План Олександрополя II (Царичанки) 1795 р. (за В. Тимофієнком)

4000 чоловік. У земляній фортеці стояв невеликий гарнізон. У 1802 р. Царичанка ввійшла до Полтавської губернії як містечко Кобеляцького повіту [16, 18], з 1816 р. її перевели на становище військового поселення [1, 73].

В 1846 р. в містечку налічувалось 1376 військових поселенців, 37 козаків, 4 казенних і 15 поміщицьких селян, і, крім того, купці та міщани, які торгували хлібом, великою рогатою худобою і вівцями. Щорічно тут відбувалися 4 ярмарки, на які привозили товари з Полтавської, Харківської, Катеринославської губернії.

В 1865 р. Царичанка стає одним з центрів Новоросійської губернії. Планування в цей час залишалось мальовничим, але з помітним містобудівним зв'язком до давньої укріпленої частини. Як ми бачимо, в певний час (1783 р.) ці

Мал. 7. План Царичанки на карті сер. XIX ст.

⁸ Даний документ було складено 1779 р.

⁶ Відомо, що у жовтні 1769 р. повстали пікінерські полки – Донецький і Дніпровський (до складу якого входила Царичанка).

⁷ Трансфер (від лат. *transfere* – переносу) – це перенос будь-чого із одного контексту до іншого. Див.: *Imperium inter pares: Роль трансферів в історії Російської імперії (1700-1917): Сб. ст. / Ред. Мартин Ауст, Рикарда Вульпінс, Алексей Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – 392 с.; Галь Б.О. Особливості адміністративного районування межиріччя Орлі і Сули (друга половина XVIII-початок XIX ст.) // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. Дніпропетровськ, 2011. Вип. 8. - С. 10-27.*

тенденції спробували розвинути за допомогою проекту реконструкції. Передбачалося створення радіально-концентричної системи, що спиралася на діаметр річки. Однак, не дивлячись на те, що поселення певну кількість раз стало повітовим центром з потужним торговельним чинником, можливостей для перепланування так і не з'явилося [18, 27]. Це добре видно з карти сер. XIX ст. (Мал. 7).

Розвиток капіталістичних відносин супроводжувався зростанням місцевої промисловості. В селі на поч. XX ст. працювали 6 салотопних заводів, одна воскобійня, 14 олійниць, 6 вітряки, 6 водяних млинів, 15 кузень. Працювали бондарі, бричечники, ковалі, шевці, ткачі, теслярі та ін. [15, 552-569]. Певних містобудівних змінень в існуючому поселенні не виникало.

У 1913 р. в Царичанці були парові млини, маслоробні, просушки, кузні. Тут було тільки 42 будинки з залізними і черепичними дахами, решта – вкрита соломною т очеретом. В 1844 р. було відкрито однокласне народне училище [14, 853]. З 1860 р. в Царичанці працювало сільське училище міністерства державних маєтностей, його було ліквідовано у 1866 р. Працювали 4 церковно-парафіяльні школи.

Під час військових подій 1941-1943 рр. поселення суттєво постраждало. Із 1300 житлових і громадських будинків уціліло 62 [7, 857]. Тож в післявоєнний час населений пункт зазнав суттєвих змін у зовнішньому вигляді і планувальній структурі центральної частини (район колишнього «Замку» і його оточення). Усі новобудови вивент стерли історичні архітектурно-містобудівні залишки Царичанки. Лише поодинокі історичні будівлі і їх фрагменти нагадують про історію давнього містечка. Ретельні дослідження планування сучасного селища дозволять його співставити з історичними планами та віднайти місця найдавніших населених місць на теренах Царичанки, а також локалізувати ділянки колишнього розташування культових та громадських стародавніх споруд і належним чином дослідити їх археологічно. Це певним чином дозволить заповнити існуючі прогалини історичної пам'яті давнього козацького поселення.

Джерела та література

1. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году Ч.2. – Полтава, 1849.
2. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году Ч.3. – Полтава, 1852.
3. Багалея Д. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887.
4. Баиов О. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Войны России с Турцией в 1736-1739 гг. Первые три года войны. – СПб., 1906. – Дополтки: карта №3.
5. Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. – Полтава, 1865.
6. Городские поселения Российской империи. Т. 4. – СПб.: Тип-я К.Вульфа, 1864.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. – К., 1969.
8. Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. Исторические монографии и исследования. Т. 16. Изд. 2-е. – СПб., 1885.
9. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. III. Опыт исследования инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II. – СПб, 1865.
10. Ласковский Ф. Карты, планы и чертежи к III части «Материалов для истории инженерного искусства в России». – СПб, 1866. – Л. 45, Изобр. 1-5.
11. Мазин К.А. Первая эмиграция запорожских казаков // Вестник Московского государственного областного университета. Серия «Исторические и политические науки». № 3. – М.: Изд-во МГОУ, 2009.
12. Мицик Ю. А. Царичанка козацька: До 400-ліття заснування Царичанки. – К: Генеза, 2004. – 88 с.

13. Музаркевич Н. Описание городов и уездов Азовской губернии // Записки Одесского общества истории и древностей. Т.3. – Одесса: Городская типография, 1853.
14. Полтавские епархиальные ведомости, 1882. № 17.
15. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. Т. 11. Кобеляцкий уезд / Стат. Бюро Полтавского Губ. Земства. – Полтава, 1906.
16. Списки населенных мест Российской империи. Т. 34. – СПб., 1862.
17. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – Киев.: Наукова думка, 1984.
18. Тимофеенко В.И. Формирование градостроительной культуры Юга Украины. – К: КИЕННИИТИ, 1986.
19. Труды Полтавской губернской архивной комиссии, 1907. - Вып. 4.

Дмитро Тетеря (Переяслав-Хмельницький), завідувач науково-дослідного відділу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Матеріали з археологічних досліджень на території садиби Михайлівського монастиря XVIII ст. у Переяславі

Містобудівна структура Переяслава козацької доби складалася із фортеці (Верхнє місто), Нижнього міста та передмість (Альтицьке, Київське, Задовгомостянське). Як свідчать писемні джерела, в місті протягом XVIII ст. функціонувало два монастирі – Вознесенський та Михайлівський. Садиба першого займала територію в центральній частині Нижнього міста, поблизу кам'яної церкви в ім'я Вознесіння Господнього, збудованої на кошти гетьмана Івана Мазепи в 1695–1700 роках. Михайлівський монастир розміщувався на території поблизу Михайлівської церкви, яка знаходиться в південній частині фортеці.

Різнопланові аспекти діяльності монастирів Переяслава ранньомодерного часу неодноразово потрапляли в поле вивчення та досліджень науковців та краєзнавців. Проте багато важливих питань, що стосуються їх історії, діяльності, проблем охорони, збереження та музеєфікації потребують ґрунтовнішого вивчення та залучення значно ширшого кола джерел та матеріалів. До них, в першу чергу, належать результати археологічних досліджень та старожитності, отримані в ході їх проведення. Вони значно розширюють історичні дані про ці структури міста, які містять писемні та архівні джерела.

У більшості археологічному вивченню до останнього часу підлягала територія Михайлівського монастиря, що було пов'язано з розміщенням тут або на прилепій території давньоруських монументальних пам'яток архітектури. На садибі Вознесенського монастиря археологічні пошуки розпочато тільки на початку XXI ст. [15]. Михайлівський монастир засновано у 1710 році переяславським єпископом Захарією Корниловичем. Архітектурний ансамбль монастиря формувався навколо Михайлівської церкви протягом кількох десятиліть. Сам головний храм за час свого існування неодноразово зазнавав перебудов. Найперші відомості про Михайлівську церкву, яка, очевидно, була дерев'яною, стосуються першої половини XVII ст. [1, 511]. Наступна її будова з дзвіницею між 1649 та 1666 рр. пов'язується з діяльністю переяславського полковника, а згодом – генерального судді Федора Лободи [1, 511]. Протягом 1711–1713 років храм перебудовує Захарія Корнилович.

У 1734 р. пожежа майже повністю знищила будівлі монастиря, окрім ігуменського